

Maria Koszyk

Cechy ludzkiej fizjonomii na podstawie listów gończych Księgi Cyrkułu Sandeckiego z lat 1782–1785

Wybrane nazwy wchodzące w skład określenia ludzkiej fizjonomii pochodzą z Księgi Cyrkułu Sandeckiego z lat 1782–1785¹. Księga pisana jest częściowo po polsku, częściowo po łacinie. Badaniom poddano tylko zapisy w języku polskim. Celem artykułu jest próba wyjaśnienia, w jaki sposób opisywani byli ludzie poszukiwani przez ówczesną policję państwową.

Opis postaci obejmuje wygląd zewnętrzny, w skład którego wchodzi rodzaj odzieży oraz cechy zewnętrzne człowieka, takie jak: kształt twarzy, kolor włosów, znaki szczególne itp.

Przy odtwarzaniu portretu przestępcy (złodzieja, mordercy, dezertera z wojska czy zwykłego warchoła wywołującego zamieszki) ważną rolę odgrywa właściwe użycie słownictwa. W grę wchodzi użycie różnych części mowy: rzeczowników przymiotników czy przysłówków. Zwykle te formy są nacechowane pejoratywnie ze względu na nieestetyczny wygląd i niecne uczynki poszukiwanego.

Historią ubiorów, które odgrywają ważną rolę przy opisie fizjonomii człowieka, zajmowała się Maria Borejszo². Swymi badaniami objęła ona trzy kolejne stulecia, tzn. wieki od XIV do XVI. Ich celem było zebranie nazw ubiorów i przebadanie ich pod względem językowym – formalnym i semantycznym. Często jednak pojawiały się problemy przy ustaleniu pochodzenia wyrazów, ze względu na skąpe konteksty oraz kłopoty z ustaleniem właściwej formy i znaczenia analizowanych wyrazów.

Zgodnie z tradycją, odzież dzielono najczęściej na wierzchnią i spodnią, damską i męską, letnią i zimową, codzienną i odświętną. Niekiedy wyróżnia się ponadto formy odzieży charakterystyczne dla poszczególnych warstw społecznych i stanów

¹ Księga Cyrkułu Sandeckiego wraz z innymi materiałami archiwalnymi znajduje się w Muzeum Dekanackim w Grybowie w dziale poświęconym historii miasta. Księgę wypełniają zapisy urzędników XVIII-wiecznej policji.

² M. Borejszo, *Nazwy ubiorów w języku polskim do roku 1600*, Poznań 1990.

(np.: odzież szlachecką, mieszczańską i chłopską), grup zawodowych (np. ubiór duchowieństwa, ubiory wojskowe, odzież używaną przez rzemieślników przy pracy)³.

Maria Schabowska w monografii poświęconej dziewiętnastowiecznej reklamie⁴ pokazała dużą wagę przymiotników i przysłówków odgrywających niebagatelną rolę w nazywaniu i określaniu cech ubiorów, przedmiotów i ludzi. Według autorki, przymiotniki i przysłówki – z jednej strony – denotują ważne z punktu widzenia informacji, zewnętrzne i inherentne cechy przedmiotów i ludzi, z drugiej zaś, jak żadne z pozostałych leksemów są znakami funkcji impresywnej, często wspomaganymi dodatkowo słowotwórczymi formantami gradacyjnymi. Zawarta w przymiotniku informacja, jakkolwiek nie jest pozbawiona cechy wartościującej, służy ewentualnemu odbiorcy do stworzenia obrazu przedmiotu lub poszukiwanej osoby.

Poniżej zamieszczono materiał badawczy poddany analizie.

Prezentacja materiału źródłowego

Opisanie względem Złodziejstwa obwinionego Jana Sadzaka, który według ukradzonego Attestatum, także Franciszek Prachaszka nazywa się, iest czeladnik Młynarski średniego wzrostu 27 lat mający, okrągły, czarniawey twarzy, pokradł.

Opisanie z Bieckiego Aresztu względem Złodziejstwa obwinionego y na dziesiątą letnią publiczną robotę Komendowanego Delinkwenta.

Szymon Bodek ze Wsi Czarny w Cyrkule Tarnowskim Lat mający około 40 wzrostu średniego, włosow y oczu czarnych Twarzy podługowatey, także w czarnym ubiorze Chłopskim.

Jan Janik z woli Łosianskiej w Cyrkule tym ze Lat mający 14 białey i okrągley Twarzy, włosow żółtych, niskiego wzrostu.

Opisanie z Lwowskiego Aresztu względem Złodziejstwa obwinionych zbiegłych Delinkwentow.

Tendor Zdychowski 30 lat mający, dobrego zdatnego wzrostu, na twarzy mający znak wypalony.

Opisanie względem Zaboystwa obwinionego Trzech letnią publiczną Robotę Komendowanego z Lwowskiego Aresztu zbiegłego Delinkwenta.

Szczepan Jezykowski, lat mający 20 dobrego wzrostu żółtawych oczow, Brody białey.

Opisanie Poddanego z Mszczowa Kordona Polskiego, który z Tuteyszych Kraiow ludzi wyprowadził.

³ Ibidem, s. 34–37.

⁴ M. Schabowska, *Słownictwo reklam i anonsów prasowych, zamieszczonych w „Czasie” (1890–1895)*, Kraków 1990, s. 76–87.

Jedrzey Barnas mający lat 32 wzrostu sredniego chuderlawey Twarzy pociągley, włosow na głowie gniadawych, y takowych wąsow.

Opisanie względem Złodzieystwa obwinionego Zyda, który od Jozefa Tiszera w Bernie Patenę kupił, Imie i Przewisko niewiadome wysokiego wzrostu 30 lat mający, czarniawey twarzy, kasztanowatych włosow.

Opisanie ze Sniatenskiego Aresztu zbiegłych Delinkwentow.

Tedor Sekoło Lat 60 mający wzrostu niskiego, Twarzy pociągley chuderlawey włosy siwe na głowie y Brodzie za zabicie zony na osmią letnią więzienie skarany.

Tomas Gerochowski za występek dwoch zenstwa Aresztowanych lat mający 26 wzrostu wysokiego twarzy okragley, czarny zostaiący.

Stefan Zarorek lat mający 25 wzrostu niskiego Twarzy pociągley Rumianey.

Tymoti Stefaniak z Polkanna, Stefana Zacharuka lat 38 mający wzrostu wysokiego Twarzy okragley czarno zostaiący za występpek zaboystwa na Tureckiey Wołoszczyźnie pełnionego aresztowany.

Opisanie względem Złodzieystwa obwinionego y z Lwowskiego Aresztu zbiegłego Delinkwenta.

Jan Gorawski Lat 19 mający białey Twarzy, czarniawych włosow, mowy cichey, oka czarnego.

Opisanie 3 Cyganow zbiegłych z Aresztu Dukielskiego.

Moško Leyzerowicz jest wzrostu miernego, plecisty, czarniawy, w oku prawym ma na Białku Blakę, na nodze iedney ma guz, lat mający 35, włosy czarne kędziorawe.

Opisanie Cyganow 3 zbiegłych z Aresztu Dukielskiego.

Stefan Szwiba jest wzrostu sredniego, lat mający blisko 46. Chuderlawy, na Twarzy smagławy, brwi czarnych, wąsow y włosow takich zapuszczonych w Spodniach Płociennych boso w Kapeluszu czarnym.

Jan Szwiba Brat lego wzrostu miernego, w sobie cienki Lat mający około 30 twarzy okragley nie co ospowaley, nosa sredniego włosow na Głowie y brwi y wąsow czarnych, wargę gorną ma wsunięto, tak w koszuli y spodniach płociennych.

Opisanie z Kassowanego z służby y zbiegłego ktorego imie na Subienicy zawieszono Ober Piekarza Stanu woyskowego Krzysztofa Czeschner, z Karnowa rodem na Śląsku 41 lat mającego ożeniony mający 5 dzieci z przedniego, udanego wzrostu podługowatego nosa, czarniawych małych oczow y włosow, mowi tylko po Niemiecku y pisze nakturego pilny powinien być dozor.

Marian Rusko wzrostu niskiego Twarzy ogromney, w Sobie gruby, Czarny, Włosow czarnych, Lat mający blisko 50 w Koszuli y Spodniach Płociennych w Gurmanie czarney.

Marianna Siekierszyna Lat 30 wzrostu miernego, Gruby sytuacji ciała włosów czarnych, niedługich przystrzyżonych, twarzy pieczołowatej, czerwonej, oka czarnego w Kawtaniku Niebieskim Sukiennym w spodnicy kamlotowej w kraty Dwie czerwonym na Popielatym.

Adam Sredniawa względem złodziejstwa obwiniony, średniego wzrostu na szesc lat Publiczney Roboty Komendowany.

Mateus Grochola białej Twarzy.

Franciszek Zareba Względem złodziejstwa Obwiniony średniego wzrostu.

Joanes Wolak względem zaboystwa obwininy y na jednę roczną Publiczną Robotę komendowany.

Regina Ogielanka średniego wzrostu względem dzieciolstwa obwiniona.

Jan Jozef Szaff z Łomnicy na Morawie Rodem 52 lat mający, średniego wzrostu chuderlawej twarzy mowi po Niemiecku, po Łacinie y po Morawsku.

Jozef Daniel Stadter 22 Lat mający ożeniony średniego wzrostu Białej Twarzy y włosów przez ktorego znikły wyrażone Rzeczy pokradzione.

Petro Melniczek czyli Sydor zwany oskarżony o Zaboystwo Zydow na Kommissii uciekł ze wsi Armanice, wzrostu wysokiego, Dziubaty, Nosa średniego, oczow siwawych w Guni czarnej z snurkiem białym oblamowany, Czapkę mający z czarnym Barankiem gdzie niegdzie białym wierzchem Sukiennym.

Ślachcic Imieniem Bichl (...) ma około 30 lat dobrego wzrostu, szczupły w sobie, sposobny i biegły śmiały ciekawy y pyta się o wszystkim cokolwiek ma pokrzywione kolana gładkiej twarzy rumianey krotkie kasztanowate ma włosy, nosi granatową zwierzchnią suknię, z czerwoną podszewką białą Kamizelkę y takowe spodnie, zawsze chodzi w spodniach, mowi po łacinie, nikomu niepatrzy w oczy, y ma wiele podobieństwa podług Fizjonomi do Falszywego Czleka.

Stefan Paweł z Konstantynopola Rodem dobrego wzrostu, Sielney twarzy, Czerwonego wąsa, czarne włosy krotkie obszyżone mający ma znak na głowie Dużą Plamę siwawych włosów, 36 lat mający mowi po Turecku, po Armeniansku cokolwiek po Niemiecku y po Polsku. Nosi zegarek.

Żyd Zbiegły z Aresztu Lwowskiego Baruch Abrachamowicz w Leciech 24, włosów rudych mało mający, także małą Brodkę, siwych oczow.

Analiza materiału źródłowego

Nazwy ubiorów wierzchnich, spodnich oraz nakryć głowy⁵

Rodzaje odzieży są bardzo ubogie w badanym materiale ze względu na chłopskie pochodzenie poszukiwanych osób. Najczęściej w skład ich wierzchniego odzienia wchodziły: płócienne spodnie i koszula, sukienny kaftanik, surdut, kamizelka, suknia, spódnica (jeśli poszukiwaną była kobieta) oraz gunia i buty. Taki ubiór stanowił pewną konwencję wśród chłopstwa. Poniżej zamieszczone są przykłady.

⁵ Por. M. Borejszo, *Nazwy ubiorów...*, s. 35–37

– *gunia (czarna), surdut, suknia (zwierzchnia z czerwoną podszewką), kamizelka (biała), spodnie (płocienne), koszula (płocienna), kawtanik (niebieski, sukienny), spodnica (kamlotowa w kraty), buty, sznurek*

Cechy zewnętrzne człowieka

Szerszą grupę tworzą te elementy fizjonomii, które dotyczą koloru włosów, oczu i wąsów, budowy ciała czy znaków szczególnych. Ważną rolę odgrywa tu właściwe zastosowanie przymiotników jakościowych o różnym natężeniu cech⁶.

Przykłady podane są w różnych formach przypadków zależnych, zgodnie z zapisem oryginalnym materiału źródłowego, np.:

włosy: czarne, gniadawe, kasztanowate, kędziorawe, rude, siwe, żółtawe,

twary: białe, dziubatawe, czarniawe, czerwone, gładkie, marsowate, okrągłe, ospowate, pieczolowate, pociągłe, podługowate, rumiane, wielkie,

wąsów: kasztanowatych, czarnych. Pojawiała się również forma użyta w liczbie pojedynczej, np.: wąsa czerwonego,

człowiek: chuderławy, cienki, czarniawy, gruby, plecisty, sielny, smagławy, szczupły,

oczu: czarniawych, małych, siwawych, siwych, żółtawych. Pojawiała się tu również forma użyta w liczbie pojedynczej, np. czarnego oka,

wzrostu: miernego, mizernego, niskiego, średniego, wysokiego itp.

nosa: dużego, średniego.

Ważną rolę przy nakreślaniu portretu przestępcy odgrywa podanie indywidualnych cech, które przynależą wyłącznie do poszukiwanej osoby, czyli tzw. znaków szczególnych. Są one podawane w celu usprawnienia poszukiwań i aresztowania sprawców. Oto przykłady:

– *na twarzy mający znak wypalony, warg spodnich opadłych, wargę gorną ma wsuniętą, w oku prawym ma na białku blakę, na nodze jedney ma guz, brwi nad lewym okiem w poł wytargane, małą brodkę mający, ma znak na głowie dużą plamę, nog nieco pokrzywionych.*

Ważną rolę w treści listów gończych odgrywają porównania. Ich użycie daje więcej informacji o poszukiwanej osobie. Szczegółową analizą porównań i ich funkcją w konstrukcjach syntaktycznych zajmowała się B. Greszczuk⁷. W badanym materiale tylko raz pojawiło się porównanie poszukiwanego zbiega do wyglądu człowieka fałszywego poprzez wskazanie jego podobieństwa i uwydatnienie pewnych właściwości: *Tenże Bichl [...] ma wiele podobieństwa podług Fizjonomi do fałszywego Czleka.*

⁶ Por. R. Grzegorzczkova, *Zarys słowotwórstwa polskiego*, Warszawa 1981, s. 68–71.

⁷ Por. B. Greszczuk, *Z historii konstrukcji porównawczych z jak, jakby itp.*, „Język Polski”, XL, VI, 1981, s. 41–53. Zagadnieniem konstrukcji porównawczych zajęła się również E. Młynarczyk w artykule poświęconym porównaniom w powieści W. Myśliwskiego *Kamień na kamieniu*. Artykuł zamieszczony w „Roczniku Naukowo-Dydaktycznym WSP w Krakowie” z. 168, Prace Językoznawcze VIII, s. 149–154.

Powyższy przegląd funkcjonowania przymiotników jakościowych o różnym natężeniu cech wynika z przekonania, że mają one zdolność budzenia określonych oczekiwanych przez nadawcę emocji u odbiorców⁸. W tym przypadku było to zasugerowanie odbiorcy, aby w razie zauważenia podejrzanego osoby niezwłocznie zawiadomił właściwe organy, ścigania np.:

[...] zawiadamia się aby pilny był dozor do złapania, a w przypadku złapania, aby jego za opatrzonego dobrze Tuteyszemu Cyrkulamemu Urzędowi oddać mocno się zaleca.

Żeby niż wyrażonych zbiegłych Delinkwentow z Wysnickiego Aresztu pilny był dozor do złapania, w przypadku złapania, aby ich dobrze za opatrzonych Tuteyszemu Cyrkulamemu Urzędowi dla dalszej uczynienia dyspozycji odesłać mocno się zaleca.

Stosując tego typu formy zwraca się uwagę osób trzecich na ściśle określoną procedurę postępowania w razie zauważenia poszukiwanych listem gończym zbiegów.

Materiał tu zaprezentowany rozpatrzony jest powierzchownie, bez wnikania w historię poszczególnych jednostek, bo będzie to tematem większej pracy. Celem analizy było ukazanie tylko małego wycinka leksyki ekspresywno-oceniającej w tak specyficznych tekstach, jakimi są osiemnastowieczne listy gończe zachowane w Muzeum Dekanackim w Grybowie.

⁸ Por. M. Kniaginina, W. Pisarek, *Język w reklamie prasowej*, [w:] *Reklama w prasie. Zawartość, język, odbiór*, Kraków 1965, s. 59.